

EWALD ENGELEN

DE

SCHADUW

ELITE

voor en na de crisis

Niets geleerd, niets vergeten

A
U
P

De schaduwelite voor en na de crisis

Niets geleerd, niets vergeten

Ewald Engelen

Inhoud

De ledenlijst 9

Proloog: Van Buitenhof tot Spiegelzaal 11

Deel I Voor de zondeval

1 Dag beurs 31

2 Amsterdamned 59

3 Financialisering op klompen 87

4 Dronken van schuld en vastgoed 107

Deel II Na de zondeval

5 Krokodillentranen 133

6 De verpakkingsmachine 151

7 De ontwijkingsindustrie 175

8 Niets geleerd 205

Epiloog: Van Kiev tot Zuidas 235

Verantwoording 241

Lijst met figuren en tabellen 245

Lijst met afkortingen 247

Proloog: Van Buitenhof tot Spiegelzaal

*Every housing indicator is in free fall, including now house prices...
This is the tipping point for the US consumer and the effects will be ugly.*
– Nouriel Roubini, 23 augustus 2006

We schrijven zondag 3 februari 2013. Jeroen Dijsselbloem, dan net vier maanden minister van Financiën in het kabinet-Rutte II, is te gast bij het zondagse actualiteitenprogramma van de publieke omroep, Buitenhof. Het hoofdgebouw van de Hortus Botanicus aan het Amsterdamse Wertheimplantsoen, dat als studio dient, zindert van journalistieke opwinding. Presentatrice Marcia Luyten legt samen met de redactie koortsachtig de laatste hand aan de vragen die zij zo dadelijk aan de minister zal stellen. Buitenhof heeft namelijk een primeur. Die vrijdag is de vierde grootste bankverzekeraar van Nederland, ‘systeembank’ SNS Reaal, preventief genationaliseerd.

Daarmee is de schade die de financiële crisis van 2008 de Nederlandse economie, samenleving en schatkist heeft bezorgd, compleet. Van de vier Nederlandse grootbanken zijn er twee genationaliseerd, had er een forse kapitaalinjecties van de overheid en staatsgaranties nodig (terwijl de laatste grootbank zonder staatssteun, de Rabobank, met de LIBOR fraude zaak meer en meer in het vizier van buitenlandse toezichhouders is gekomen) en had een handvol kleinere banken en verzekeringsmaatschappijen ofwel bij de overheid moeten aankloppen ofwel bij grotere collega's toevlucht moeten zoeken. De directe schade voor de Nederlandse belastingbetaler bedroeg 125 miljard euro, waarmee Nederland, na IJsland en Ierland, tot de zwaarst getroffen landen behoorde. Om over de indirecte schade in de vorm van gemiste groei (in 2014 is de Nederlandse economie per hoofd van de bevolking nog altijd 5 procentpunt kleiner dan in

2008), baanverlies, faillissementen en dalend kindertal maar te zwijgen.

Veel hiervan was vier en een half jaar na het faillissement van Lehman Brothers op 15 september 2008 bij de gemiddelde tv-kijker allang weer weggezaakt. De nationalisatie van SNS raketde het allemaal weer op. Hoe was het mogelijk dat er vier jaar na dato nog een keer een bank moest worden gered? Was er echt geen andere uitweg geweest? Wat was er misgegaan bij SNS? En vooral, wie was daar verantwoordelijk voor? Het journaal, de opiniemakers en het grote publiek wilden bloed zien. Daarover kwam Dijsselbloem spreken: het eerste grote interview sinds de nationalisatie drie dagen eerder.

Jeroen Dijsselbloem zit aan het begin van de uitzending. Het ietwat springerige gesprek gaat over het waarom en het waarom nu. Had de minister niet eerder moeten ingrijpen? Heeft de toezichthouder, De Nederlandsche Bank (DNB), haar werk naar behoren gedaan? Vragen dus naar de nitty-gritty details van de nationalisatie. Halverwege het gesprek stelt Luyten de vraag of Dijsselbloem niet vindt dat de toezichthouder te veel op schoot is gaan zitten bij de sector.

Dijsselbloem: 'Ik denk dat het een stuk zakelijker is geworden, sinds 2008. Maar ik denk ook dat het nog een stuk beter kan. We hebben nu een discussie in de media over Holland Financial Centre (HFC), dat is een club die is opgericht in 2007, waar de sector in zit, de Nederlandse staat in is vertegenwoordigd, maar ook de toezichthouders, de Autoriteit Financiële Markten (AFM) en DNB. Ik kijk daarnaar als relatieve nieuwkomer op dit terrein en vraag me af: waarom deze vermenging van rollen en verantwoordelijkheden? Ik vind dat een toezichthouder een goede relatie mag hebben met de sector en daar regelmatig mee mag spreken, maar er moet een gezonde afstand zijn. Als ik dan zo'n HFC tegenkom, dan zie ik daar nog het oude soort vervlechting van laten we er samen een mooie sector van maken...'

Dan tegen het einde van het gesprek, Luyten: 'We hadden het net al over HFC. Sjoerd van Keulen, de CEO van SNS Reaal, is daar voorzitter: kan hij aanblijven, mag hij aanblijven?'

Dijsselbloem: 'Ik ga er niet over, we hebben wel een vertegenwoordiger in het bestuur en we hadden het er net al even over. Ik vind dat ongepast, ik wil er discussie over, ik wil er in deze opzet vanaf... Ik denk dat Van Keulen er goed aan doet om terug te treden. Hij zit daar, die club bestaat om de financiële sector te dienen en verder te brengen. En ik denk niet dat hij dat nu nog kan.'

De volgende dag haalt Buitenhof alle landelijke dagbladen. *Trouw* kopt: 'DNB en banken te innig'. Het *Reformatorisch Dagblad* schrijft: 'Oud-topman SNS weg bij Holland Financial Centre'. *NRC Next*: 'Oud-topman SNS weg; Kamer wil hoorzitting'. Het *Financieele Dagblad*: 'Sjoerd van Keulen legt functie neer bij Holland Financial Centre'. De *Volkscrant*: 'Ex-topman SNS stapt op bij financiële belangenclub'. Het *AD*: 'Oud-topman SNS legt functie neer'. Alleen *De Telegraaf* wijkt in dit unisono koor af met een ander geluid: 'HFC plots bekend door Van Keulen.' Door de publieke ophef over de nationalisatie van SNS Reaal en de rol van CEO Van Keulen bij het faillissement van de bank bevindt HFC zich niet langer in de comfortabele luwte, maar in het ongemakkelijke zoeklicht.

Zondagavond, ongeveer zeven uur na de uitzending, laat Van Keulen een verklaring uitgaan waarin hij zijn onthutsing kenbaar maakt over de situatie bij SNS Reaal en aangeeft zich daardoor bijzonder geraakt te voelen. Ook maakt Van Keulen bekend het advies van minister Dijsselbloem te zullen opvolgen en per direct zijn voorzitterschap van HFC te zullen neerleggen: 'Ik heb met ontsteltenis kennisgenomen van de ontwikkelingen bij SNS Reaal, uitmondend in een nationalisatie. Dat heeft mij bijzonder geraakt. Ik heb besloten per direct af te treden als voorzitter van het Holland Financial Centre, als lid van de Raad van Commissarissen van APG, als boegbeeld van het Topsectorenbeleid en als vicevoorzitter van het regieorgaan internationale acquisities & vestigingsklimaat.'

Drie dagen later, op woensdag 6 februari, eisen Kamerleden van VVD en PvdA tijdens een ingelast Kamerdebat over de nationalisatie van SNS op hoge toon dat DNB, AFM en de rijksoverheid onmiddellijk hun banden met HFC verbreken. Weer een dag later, op 7 februari, is het dan zover: Dijsselbloem neemt de oproep van

de twee coalitiepartijen over en staakt met onmiddellijke ingang de jaarlijkse subsidie van 2,75 miljoen euro (die de gemeente Amsterdam uit eigen zak verdubbelde). Het duurt vervolgens tot 1 januari 2014 alvorens HFC zichzelf officieel opheft. Alle lopende zaken – de publicatie van een rapport over het Nederlandse belastingparadijs (zie hoofdstuk 7), een nieuwe eigenaar voor HFC Plaza, een broedplaats voor nieuwe Nederlandse vermogensbeheerders, en nog wat strooigoed – zijn dan afgerond, terwijl de rondgang met de pet in de hand langs de private deelnemers van HFC onvoldoende heeft opgeleverd. Voor de adjunct van HFC, oud-beleggingsanalist en oud-toezichthouder bij AFM, Robin Fransman, is het aanleiding om twee weken later, op 15 februari, in Vonk, het zaterdag-katern van *de Volkskrant*, licht nostalgisch te mijmeren over de ‘verbrokkeling van het maatschappelijk middenveld’. En ergens tussen 3 en 23 september wordt de website van HFC stilletjes opgedoekt en de oprichtingsakte als was het een corpus delecti definitief van Internet verwijderd.

Zorgen

Bijna zes jaar eerder, op 3 juni 2007, had een ‘informele promoclub voor de financiële sector’, bestaande uit ‘topmensen uit en rondom de financiële sector’ zichzelf met veel bravoure aan de buitenwereld gepresenteerd. Locatie: het oude en ietwat aftandse beursgebouw van Cuypers aan Beursplein 5, in hartje Amsterdam. ‘Financiële promoclub naar Beursplein: breed gedragen stichting wil verdere uittocht financiële sector stoppen,’ kopt *Het Financieele Dagblad* een dag later. De initiatiefnemers waren elkaar een jaar eerder, in de wandelgangen van een congres over financieel recht, tegen het lijf gelopen en hadden hun zorgen uitgesproken over de toekomst van de Nederlandse financiële sector.

ABN Amro heeft dan vier maanden eerder, op 21 februari 2007, van het in het Londense Mayfair gevestigde investeringsfonds TCI een brief op hoge poten ontvangen, waarin de activistische

belegger de Raad van Bestuur van de bank oproept ofwel aan te sturen op een overname ofwel zichzelf op te splitsen en de bedrijfsonderdelen los te verkopen. Reden: de winst per aandeel blijft structureel achter bij die van de concurrenten en het management van de bank slaagt er maar niet in om de veel te hoge operationele kosten van de bank omlaag te brengen.

Maar de zorgen gaan dieper. Een maand later veegt *NRC Handelsblad*-redacteur Menno Tamminga de buitenlandse overnames van Nederlandse huis-tuin-en-keukenbedrijven van het afgelopen jaar bij elkaar en constateert in een groot stuk onder de kop 'De BV Nederland: tegen elk aannemelijk bod' dat Nederland in hoog tempo het vermogen aan het verliezen is om over zijn eigen economische toekomst te beslissen. Voortaan worden die beslissingen niet meer genomen in Amsterdam, Eindhoven of Arnhem, maar in London of New York. Een jaar later, in 2008, heeft Tamminga het stuk omgewerkt tot een spraakmakend boek met de veelzeggende titel: *De grote uitverkoop*.

Het gerucht gaat al langer dat door de fusiegolven onder uitbaters van aandelen- en optiebeurzen de roemruchte Amsterdamse effectenbeurs – met wortels die reiken tot de vroege 17de eeuw en de VOC, zoals direct betrokkenen niet moe worden nostalgisch te herhalen – een schim is van wat zij eind jaren '90 van de vorige eeuw was. De stroom aan beursgangen is in 2007 al lang opgedroogd en pogingen om naar het voorbeeld van de Amerikaanse Nasdaq een beurs voor kleine hightech bedrijven op te zetten, zijn op niets uitgelopen. En door de fusie met eerst Parijs (Euronext) en vervolgens de New Yorkse effectenbeurs (NYSE Euronext) is de strategische besluitvorming over de toekomst van het Amsterdamse platform steeds verder buiten het bereik gekomen van de Amsterdamse hoekmannen en commissionairs, die het er tot de beursgang van 2001 voor het zeggen hadden (zie hoofdstuk 1).

Rond diezelfde tijd ontstaat er onrust over het beheer van de Nederlandse pensioengelden. Dick Sluimers, baas van het ambtenarenpensioenfonds ABP, zoals het dan nog heet, luidt in diezelfde maand de alarmbel over het feit dat steeds meer

Nederlands pensioengeld wordt beheerd door buitenlandse vermogensbeheerders. Meer dan de helft van de pakweg 900 miljard euro, die Nederlanders voor de oude dag hebben gespaard, wordt belegd door banken en vermogensbeheerders in Londen, New York en Boston. Daar horen grote (en sinds 2008 beruchte) namen bij als Goldman Sachs, Barclays, UBS, Pimco, Blackrock en State Street. Sluimers kondigt aan de nieuwe financiële lobbyclub te willen gebruiken als platform om dit soort kwesties bij een ongeïnteresseerde politieke kaste aan te kaarten en Nederland als vestigingslocatie voor vermogensbeheerders op de internationale landkaart te zetten.

De oprichtingsakte van HFC, zoals de lobbyorganisatie zal gaan heten, laat zich lezen als een *who is who* van de Nederlandse financiële sector. Op 10 juli 2007 verschenen ten burele van advocatenkantoor De Brauw Blackstone Westbroek aan de Zuid-Hollandlaan 7 in Den Haag, voor meester François-Diederik Roosendaal, niemand minder dan Arthur Docters van Leeuwen, voorzitter van AFM, Laura van Geest, thesaurier-generaal van het ministerie van Financiën, George Möller, CEO van Robeco, Joost van der Does de Willebois, lid van de Raad van Bestuur van NYSE/Euronext, Michel Tilmant, CEO van ING, Jos Streppel, CFO van Aegon, Bert Heemskerk, CEO van Rabobank, Albert Roëll, CEO van de Kasbank, Rijkman Groenink, CEO van ABN Amro, Arnold Schilder, lid van het presidium van DNB, Dick Sluimers, CEO van ABP, Jean-Paul Votron, CEO van Fortis en Sjoerd van Keulen, CEO van SNS Reaal, om de belangrijkste spelers te noemen.

De 25 andere ondertekenaars bestonden uit vertegenwoordigers van de advocatuur, de grote accountantskantoren, de ministeries van Economische Zaken, Financiën, Justitie en Sociale Zaken, pensioenfondsen en – uiteraard, want de locatie die het meest baat zou hebben bij de initiatieven die HFC zou gaan ontplooiën – de sociaaldemocratische burgemeester van Amsterdam van dat moment, oud-universiteitsbestuurder, oud-staatssecretaris en toekomstig PvdA-leider Job Cohen. Of hun plaatsvervangers, want niet allemaal konden ze die dag ter plekke aanwezig zijn.

De grote afwezige? De trustsector, die met zijn tienduizenden brievenbusmaatschappijen een fiscale infrastructuur beheert waaraan honderden fiscalisten, advocaten en bankiers een goedbelegde boterham verdienen en waaraan de Nederlandse economie, volgens een ‘onafhankelijk’ onderzoek dat HFC vier jaar later zou uitzetten, 3 miljard euro per jaar verdient. Wat de schatkisten in andere landen erdoor mislopen, liet het onderzoek – uiteraard – onvermeld. Naar de reden van afwezigheid kan alleen maar worden gegist.

In de oprichtingsakte staat bij het doel van de stichting het volgende te lezen: ‘bijdragen leveren aan het in stand houden en ontwikkelen van een sterke, open en in internationaal verband concurrerende financiële sector in Nederland’ door ‘informatie te verzamelen en beschikbaar te maken’, ‘overleggen te arrangeren met relevante binnenlandse en buitenlandse partijen’, ‘andere initiatieven te ontplooiën die dienstbaar zijn aan bovengenoemd doel’ en dat alles ‘in de ruimste zin van het woord’.

Wat opvalt aan de akte, is niet alleen de timing – precies op het moment dat het Nederlandse bankwezen op het punt staat om genadeloos onderuit te gaan, steekt de financiële elite publiekelijk de koppen bij elkaar – en ook niet alleen de reikwijdte van het initiatief – de kartelachtige vervlechting van banken, pensioenfondsen, beursplatforms, accountants, advocatenkantoren en consultants onder de vlag van HFC – maar ook de grote mate van belangenverstrengeling van politiek en toezichthouders met de Nederlandse financiële sector: twee toezichthouders, vier ministeries en de grootste stad van het land behoren tot de oprichters van een initiatief dat, zoals de oprichtingsakte aangeeft, eerst en vooral ten dienste staat van de financiële sector zelf. Onder het motto: wat goed is voor de banken, is goed voor Nederland.

De impliciete belofte die zij daarmee op 10 juli 2007 afgaven, luidt: wij, rijksoverheid en gemeentelijke overheid, zullen alles in het werk stellen om uw winstgevendheid zoveel als in ons vermogen ligt te beschermen tegen buitenlandse inmenging en eventuele wettelijke belemmeringen die uw concurrentie-

vermogen in het buitenland kunnen schaden, zoveel mogelijk weg te nemen. En alsof verdere bekrachtiging van deze belofte nodig was, kondigde minister van Financiën en lijsttrekker van de PvdA, Wouter Bos, tijdens de presentatie van HFC aan dat ‘we in de strijd om de toekomst van Nederland als financieel centrum snel, adequaat, overtuigend, volhardend en waar mogelijk eensgezind zullen moeten handelen’. Daarom had Bos bij de Tweede Kamer op haast aangedrongen: HFC moest er voor het zomerreces komen. En zo geschiedde.

Een betere illustratie van gezijld toezicht is nauwelijks denkbaar.

Sancerre

Op 6 september 2007 volgde in de Spiegelzaal van het Concertgebouw de officiële presentatie van HFC. De kroonluchters wierpen een diffuus licht over de fine fleur van de Nederlandse politieke en financiële elite die zich in de Amsterdamse klassiekemuзикtempel hadden verzameld voor een imposant programma van sprekers, van wie de minister van Financiën, Wouter Bos, de belangrijkste was en de CEO van ABN Amro, Rijkman Groenink, vanwege de overnamestrijd waarin de bank was verwickeld, de aansprekendste.

Op die luisterrijke bijeenkomst, waar de gekoelde sancerre zachtgeel fonkelde en op knapperige canapeetjes niet was bespaard, sprak Bos, mét stropdas en in vloeiend Engels, ambitieuze woorden: ‘Nederland moet een belangrijk financieel centrum zijn, net achter London.’ Om dat te bewerkstelligen presenteerde Bos een plan van aanpak, dat evenzeer de bekommernissen van dat moment weerspiegelde – buitenlandse activistische investeringsfondsen (‘hedge funds’) die ongemerkt posities konden opbouwen in aandelen van grote Nederlandse beursgenoteerde ondernemingen (lees: ABN Amro) – als de neoliberale agenda, die aan de vooravond van de financiële crisis van 2008 politiek en bestuur, liberalen en socialisten, onverminderd in zijn greep had.

Het plan was om zowel aandelen niet langer aan toonder, maar op naam te maken als de Raad van Bestuur en de Raad van Toezicht naar Anglo-Amerikaans model in elkaar te schuiven. Verder schaarde Bos zich achter het initiatief van HFC om een nieuwe Nederlandse finance-opleiding op te zetten (de latere Duisenberg School of Finance), de fiscale condities voor vermogensbeheerders te verbeteren en Nederland uit te bouwen tot de vestigingslocatie bij uitstek voor Europese pensioengehikels. Het kwam uit de koker van zijn ambtenaren, die in de maanden ervoor zonder gêne waren aangeschoven bij de voorbereidende besprekingen van HFC in de burelen van de Amsterdamse effectenbeurs aan het Beursplein om op te tekenen welke wensen de sector koesterde.

Klaterend applaus was zijn deel. En ook al was het verhaal van Rijkman Groenink heel wat somberder – ‘Europese spelers zullen een prooi worden voor banken uit de VS, China en Brazilië’, zo projecteerde Groenink zijn ervaringen met ABN Amro op de rest van de sector – en constateerde dagvoorzitter Frits Bolkestein droogjes dat dat nou eenmaal het lot van kleine landen was – ‘Hoe graag Nederland ook voor zijn belangen wil opkomen, er is in de Europese Unie één gouden wet die ons parten speelt: Il y a des grands et il y a des petits’ – de avond eindigde vol optimisme over een glorierijke toekomst voor de Nederlandse financiële sector, met of zonder ABN Amro. In de woorden van Wouter Bos: ‘Echt, dit land kan zoveel beter.’ En daarop hief men fijn het glas.

Laat er geen misverstand over bestaan: in september 2007 was de financiële crisis, die vrijwel exact een jaar later zou ontbranden, echt geen voorspelling uit het ongerijmde. Voor wie het wilde zien, waren er tekenen genoeg van een aanstaande kladderedatsj.

Al in juli 2002 voorzag Charles Kindleberger, de veelgeprezen auteur van *Manias, Panics and Crashes*, in een interview met de *Wall Street Journal*, een jaar voor zijn dood op 93-jarige leeftijd, dat het mis zou gaan op de Amerikaanse woningmarkt: ‘Banken zullen de hypotheekmarkt op gaan, en ze verpakken en doorverkopen aan Freddie Mac en Fannie Mea [de vehikels waarmee de Amerikaanse overheid banken stimuleert om hypotheeken te

verstrekken]. Het betekent dat de banken meer en meer leningen zullen gaan verstrekken. Het is levensgevaarlijk, ben ik bang.'

Een jaar later, in 2003, waarschuwde de Bank voor Internationale Betalingen (BIB), de centrale bank voor de centrale banken uit Bazel (Zwitserland) voor de fors gestegen schuldposities van huishoudens en banken, en de risico's van een eventuele prijscorrectie op onroerend goed voor de bancaire balansen.

In augustus 2005 waarschuwde de hoofdeconoom van het Internationaal Monetair Fonds (IMF), Raghuraj G. Rajan, tijdens het jaarlijkse centrale bankiersuitje in Jackson Hole (Wyoming, in de Verenigde Staten) voor een catastrofale implosie van de Amerikaanse huizenmarkt en een mondiale krach als gevolg van opdrogend interbancair leenverkeer.

En op 23 augustus 2006 waarschuwde de relatief onbekende beleggingsanalist Nouriel Roubini dat de Amerikaanse huizenmarkt op het randje van ineenstorting stond en de Amerikaanse economie in zijn val zou meesleuren (zie motto).

In een groeiend aantal Sunstate- en Rustbelt-staten in de VS waren de huizenprijzen al maanden aan het kelderen. En wie ook maar een beetje verstand had van modern bankieren, wist dat daardoor ook de verpakte hypotheekproducten (zogenoemde securitisaties) door het putje zouden gaan en dat dus ook Europese banken die op grote schaal Amerikaanse securitisaties hadden gekocht, besmet zouden raken. Het was een fraai staaltje schuiven met de stoelen op het dek van de Titanic, wat zich op die 6de september 2007 in de Spiegelzaal van het Concertgebouw afspeelde: terwijl Bos en de Nederlandse schaduwelite de eigen voortreffelijkheid bezongen, was het debacle reeds in volle gang.

Ravage

De gevolgen van het bancaire wanbeleid van vóór de crisis zijn gigantisch. Niet alleen voor de Nederlandse economie, de schatkist en de leefomstandigheden van honderdduizenden burgers,

maar ook voor de sector zelf. ABN Amro was ooit een trotse bank met 114 duizend werknemers, actief in 53 landen en met een balans van iets meer dan 1000 miljard euro. Het was de enige Nederlandse bank die de ambitie had mee te doen met de grote jongens uit de VS, Engeland, Frankrijk, Zwitserland en Duitsland. De ogen van het management bleken, zoals bekend, uiteindelijk rampzalig veel groter dan de maag. De uiteengereten erfenis van ABN Amro heeft sinds de crisis een spoor van vernieling achtergelaten. Van het consortium dat de bank in 2008 overnam, is alleen Santander de dans ontsprongen. RBS en Fortis zijn in staatshanden. Deutsche Bank die na de nationalisatie HBU en het regionale kantorennet van ABN Amro overnam, heeft er tot op de dag van vandaag op moeten bijleggen. Het Italiaanse bezit van de bank, Antonveneta, door Santander meteen doorverkocht aan Monte di Paschi, dreigt daar op dit moment de koper op te blazen.

Na de crisis is de genationaliseerde rechtsopvolger met een balans van 372 miljard euro, 23 duizend medewerkers en kantoren in 22 landen een schim van wat ze ooit was. Hetzelfde geldt in mindere mate voor de twee andere grootbanken, Rabobank en ING, waar het aantal medewerkers sinds de crisis met respectievelijk 3000 en 20.000 is teruggelopen en de balans in het geval van ING is gekrompen van 1332 miljard euro in 2008 naar 1081 miljard in 2013, en in het geval van de Rabobank licht is gegroeid van 612 miljard euro in 2008 naar 670 miljard in 2013.

Ook de rest van de financiële sector – kleinbanken, verzekeraars, pensioenfondsen, effectenmakelaars, beurspersoneel – heeft sinds de crisis een forse veer moeten laten. Waren in Amsterdam in 2008 nog ruim 45 duizend mensen werkzaam in de financiële sector, in 2013 waren dat er nog slechts 36 duizend. Voor Nederland als geheel luidden de cijfers 270 duizend in 2008 tegen 245 duizend in 2013. Oftewel, 10 procent minder medewerkers om een collectieve balans te beheren die ooit zes keer het Nederlandse bruto binnenlands product (bbp) bedroeg en nu nog iets meer dan vier keer.

Voor de schaduwelite zelf zijn de gevolgen eveneens groot geweest. Neem de lijst van mensen die op 7 juni 2007 in Den Haag de oprichtingsakte van HFC ondertekenden. Möller, toen CEO van Robeco, nu herboren als criticaster van het bankwezen. Van der Does de Willebois, toen hoofd Amsterdam Euronext en bestuurslid NYSE-Euronext, nu wijnboer. Tilmant, toen CEO ING, nu in opspraak wegens belastingontduiking. Bert Heemskerck, toen CEO Rabobank, in 2009 afgetreden en 22 maart 2011, op 67-jarige leeftijd, na een kort ziekbed overleden. Rijkman Groenink, toen CEO ABN Amro, nu de personificatie van bancaire graaizucht. Sjoerd van Keulen, toen CEO SNS Reaal, nu uitgekotst door het old boys network. Jean-Paul Votron, toen gloriërend CEO Fortis, nu persona non grata onder de Vlaamse elite. Van de 33 ondertekenaars uit de private sector zijn er zeven jaar later nog maar veertien in functie, van wie er maar twee werkzaam zijn in de financiële sector (Kaemingk en Roëll) en de overige twaalf in de advocatuur, de accountancy en de pensioensector, waar het zelfreinigend vermogen door de meer indirecte verantwoordelijkheid voor de ravage navenant kleiner is gebleken.

Vastgoedroes

Desondanks probeert een hecht netwerk van bankiers, accountants, advocaten, trustboeren, lobbyisten, toezichthouders en een enkele verdwaalde politicus sinds de zondeval van 2008 te redden wat er te redden valt en de geoliede geldmachine die voor de crisis onbedoeld was ontstaan, zoveel mogelijk te beschermen tegen in wetgeving verpakte volkswode: denk aan bonusplafonds, denk aan kapitaaleisen, denk aan de bankierseed en denk aan striktere verslagleggingsplichten. Ondanks een historisch ongekende deconfiture doet een deel van de financiële sector alsof er niets is gebeurd en de redding van de gevolgen van hun wandaden opnieuw in hun handen ligt: geef banken de ruimte om te 'ondernemen' en de groei trekt vanzelf aan.

Daarover gaat dit boek: over een schaduwelite, die niets heeft geleerd en niets is vergeten. En over de middelen – lobbyen, dreigen, chanteren, verwarren, spinnen, framen, verhullen, verdraaien, verzwijgen – die zij gebruikt om de vlaag van verstandsverbijstering die zich in de jaren vóór de crisis van Nederland (en de rest van de wereld) meester had gemaakt en deze rampspoed heeft veroorzaakt, na de crisis voor te stellen als de gewoonste zaak van de wereld. Crises horen immers bij het kapitalisme. Financiële veiligheid is een illusie. Zonder risico geen innovatie. Nederlandse securitisaties zijn superveilig gebleken. En Nederland heeft geen huizenzeepbel, maar onvoldoende nieuwbouw om aan de groeiende vraag tegemoet te kunnen komen.

Om de discrepantie tussen toen en nu, tussen schade en (gebrek aan) schande, tussen rampspoed en bagatel, tussen krom doen en recht praten maximale scherpte te geven heb ik gekozen voor de compositie van twee panelen: het landschap vóór en het landschap na het debacle.

In deel I, Voor de zondvloed, schets ik hoe Nederland in de dertig jaar vóór de crisis meer en meer in financieel vaarwater terecht is gekomen. Daarmee bedoel ik dat Nederland, zijn bedrijven, zijn burgers en zijn publieke instellingen steeds meer afhankelijk zijn geworden van financiële markten en van hun intermediairs, en hoe daardoor alternatieve ordes van waardering (professionaliteit, inclusiviteit, solidariteit, rechtvaardigheid, perfectionisme en prudentie) ondergeschikt zijn geraakt aan financiële waarden: winst, solvabiliteit, liquiditeit, risico en rendement per aandeel. Om het maar eens plat te zeggen: geld is de enige maatstaf geworden die telt, de rest doet er niet toe. Dat is wat ik versta onder financialisering: de toenemende maatschappelijke dominantie van financiële maatstaven als criteria van succes.

Deel I is een omgekeerde trechter. Het begint in hoofdstuk 1 met wat er vóór de crisis met een van de belangrijkste pijlers onder het Amsterdamse financiële centrum is gebeurd, de effectenbeurs. Het is een verhaal van internationalisering, fusies

en overnames, teloorgang, verlies aan invloed en omzet. Oftewel, het gaat over de voorzangers van mondialisering, die door de gevolgen hiervan steeds meer buiten spel werden gezet. Hoe reageerde de schaduwelite daarop? Met Nederland verder te ontsluiten voor buitenlandse kapitaalstromen, door de beurs in te richten als platform voor Anglo-Amerikaanse beleggingsvehikels en Amsterdam te positioneren als niche.

Hoofdstuk 2 trekt deze lijn door en gaat over de afkalvende betekenis van het Amsterdamse financiële centrum in het internationale financiële stelsel al ver vóór de crisis. Hoe reageerde de schaduwelite daarop? Door te lobbyen, zichzelf te organiseren (eerst in Amsterdam Financieel Centrum (AFC), later in HFC), door te pleiten voor verdere ontwikkeling van de Zuidas en door het oude verhaal van de BV Nederland nieuw bancair leven in te blazen: wat goed is voor de grootbanken, is goed voor de BV Nederland en is goed voor de Nederlandse burgers.

Hoofdstukken 3 en 4 zoomen uit en geven een breder, meer politiek-economisch beeld van de wijze waarop en de mate waarin Nederland afhankelijk is geworden van financiële markten, internationale kapitaalstromen en de spelers die verantwoordelijk zijn voor deze stromen, internationale banken. Hoofdstuk 3 gebruikt een vergelijkend politiek-economisch perspectief om de bijzondere karakteristieken van financialisering op z'n Nederlands zichtbaar te maken: een relatief regeldichte arbeidsmarkt en een kostbare verzorgingsstaat, gecombineerd met een kapitaalgedekt pensioenstelsel, buitenproportioneel grote banken, liquide kapitaalmarkten en uitzonderlijk hoge in- en uitgaande buitenlandse investeringen door het op grote schaal faciliteren van belasting- en toezichtsontwijking. Hoofdstuk 4, het laatste hoofdstuk van dit deel, schetst op meer essayistische wijze wat de oorzaken en gevolgen zijn geweest van wat vóór de crisis als het wonder van Paars werd gezien en wat na de crisis is herontdekt als een majeure verslaving aan schuld en vastgoed: waar komt die vastgoedroes toch vandaan?

Schaduwelite

In deel II, Na de zondvloed, verschuift de aandacht naar de periode vanaf 2008 en de retorische trucjes en andere slimmigheden waarmee de schaduwelite de politieke aanvallen op het bancaire verdienmodel van vóór de crisis heeft geprobeerd af te slaan. Drie aanvallen staan centraal: de aanval op de lage bankbuffers (hoofdstuk 5), de aanval op het verpakken van hypotheeklen, het zogenoemde ‘securitiseren’ (hoofdstuk 6) en de aanval op het zogenoemde ‘schaduwbankieren’, kredietverstrekking door bankachtige juridische entiteiten zonder bankvergunning, die zich dus aan toezicht onttrekken (hoofdstuk 7). Hoe, door wie en waarom zijn de drie vragen die in dit deel worden beantwoord: wie praat recht wat tijdens de crisis krom is gebleken? Hoe ziet dat recht praten eruit? En waarom wordt er door bepaalde partijen recht gepraat wat krom is gebleken? De antwoorden zijn simpel en liggen voor de hand.

Wie? De schaduwelite die het in Nederland in de afgelopen vijftien jaar voor het zeggen heeft gehad: bankiers, vastgoedbeleggers, projectontwikkelaars, hun politieke handlangers bij gemeenten en semipublieke instellingen (ziekenhuizen, scholengemeenschappen, woningbouwcorporaties, universiteiten), de parafinanciële hulptroepen, die het kopen, verkopen, doorverkopen, ontwikkelen en bouwen mogelijk maken (advocaten, accountants) en de sprookjesvertellers die het allemaal van legitimatie hebben mogen voorzien (economen, consultants, opinieleiders, commentatoren).

Hoe? Door eindeloos dezelfde *non sequiturs* te herhalen, als in een liturgie, waardoor het ongerijmde vanzelf gaat rijmen, zeker als het uit de beschaafde, onverdachte monden komt van toezichthouders als Nout Wellink en Arnold Schilder, en zelfs door de traditionele etatisten van de PvdA wordt onderschreven (denk aan Wim Kok, aan Rick van der Ploeg, aan Willem Vermeend en aan Wouter Bos). Markten zijn efficiënt, financiële innovatie brengt welvaart en is dus goed, bankieren is ondernemen, buffers zijn dood kapitaal; loonmatiging is goed voor de BV Nederland,

Nederland verdient zijn welvaart in het buitenland, securitisatie is veilig, Nederlandse banken hebben een ‘financieringsgat’ (minder deposito-inleg dan hypotheekuitgifte), omdat Nederlandse werknemers verplicht pensioensparen of hoe al die geboden uit het neoliberale knopentellersbrevier ook mogen luiden.

Waarom? Omdat het bancaire verdienmodel van vóór de crisis (kort: zo laag mogelijke buffers, zo groot mogelijke balansen, zo ingewikkeld mogelijke producten, zo hoog mogelijke commissies; zie hoofdstukken 5 en 6) alleen in de ogen van de gemiddelde belastingbetaler in diskrediet is geraakt. In de perceptie van bankiers en hun hulptroepen (advocaten, trustboeren, accountants) werkte het uitmuntend – private baten, publieke verliezen, wat wil je nog meer? Zo spoedig mogelijke terugkeer naar de *status quo ante* is daarom volgens hen verre te prefereren boven welk veiliger alternatief ook.

Wie als bankier ooit heeft geleefd in de beste van alle mogelijke bancaire werelden – en de generatie die in de gouden jaren van de vastgoedroes zijn bancaire volwassenheid bereikte, staat nu aan het hoofd van de meeste financiële instellingen – zal deze hoorn des overvloeds van zijn levensdagen niet meer vergeten en dus alles in het werk stellen om de toekomst weer terug te buigen naar dat gouden verleden. Er werd, en wordt, nu eenmaal verschrikkelijk veel geld verdiend met het verstrekken van hypotheek, het verpakken ervan, het verkopen van rentederivaten, het manipuleren van het eigen vermogen, het ontwijken van belasting en het tegen elkaar uitspelen van toezichthouders. Volg het geld, en het wordt duidelijk waarom de schaduwelite niets heeft willen leren, niets heeft begrepen en niets heeft willen vergeten.

Ook al riekt dit naar een complot, het zou evengoed kortzichtigheid of niet-beter-weten kunnen zijn. In het eerste geval moet er sprake zijn van een zelfbewuste klasse die zo weggelopen kan zijn uit Karl Marx’s *Das Kapital*, die, georganiseerd en gecoördineerd, doelbewust de eigen klassenbelangen najaagt. In het tweede geval is het allemaal het gevolg van toeval, onbedoelde neveneffecten en gebrekkige kennis. Terwijl de derde mogelijk-

heid – niet-beter-weten – voortbouwt op het inzicht dat mensen de wereld nu eenmaal bezien door een bril van ideologieën of paradigma's, die bij gebrek aan alternatieven zelfs evidente weerleggingen kunnen overleven.

In het slothoofdstuk, hoofdstuk 8, beantwoord ik de vraag of er opzet in het spel is of niet. Om de clou maar meteen weg te geven: vóór de crisis domineerden toeval en kortzichtigheid, na de crisis heeft het veel weg van opzet, terwijl zowel vóór als na de crisis de schaduwelite gevangen zit in hetzelfde paradigma van meer markt, minder overheid.

Misverstanden

Om vooraf drie mogelijke misverstanden uit de weg te ruimen: dit boek gaat niet over het Amsterdamse financiële centrum of over HFC. Het gaat over de financiële schaduwelite, die onder meer HFC als voertuig heeft gekozen (want er zijn er meerdere geweest) voor machinaties die zich vooral (maar niet uitsluitend: Den Haag, Brussel en Bazel spelen ook een grote rol in dit boek) in Amsterdam afspelen of op Amsterdam betrekking hebben: dat is nu eenmaal nog altijd het financiële centrum van Nederland.

Evenmin gaat dit boek over het hoe en waarom van de financiële crisis van 2008. Ook al is daarover het laatste woord nog lang niet gezegd, veel is al bekend en de geïnteresseerde lezer kan daarvoor uitstekend terecht bij het onvolprezen *De Prooi* van Jeroen Smit voor de teloorgang van ABN Amro, de rapporten en achtergrondstudies van de commissie-de Wit of andere, buitenlandse overheidscommissies voor de ondergang van onze en buitenlandse bancaire sectoren, *Shredded* van Ian Fraser voor de teloorgang van RBS en de overnamestrijd om ABN Amro, *De Kloof* van Piet Depuydt voor de ondergang van Fortis en, weer, de overnamestrijd om ABN Amro en, uiteraard, de boekenkasten vol, die er inmiddels in het buitenland over zijn geschreven. En, als ik zo vrij mag zijn, er is een slechter begin denkbaar dan *After the great complacency* uit 2011 van Engelen et al.

Noch gaat dit boek over hoe het anders moet. Niet omdat ik daar geen ideeën over heb – ik noem er *ab negatio* een paar in de laatste alinea van hoofdstuk 8 – maar omdat uitwerking van die ideeën een heel ander boek vereist, een boek dat in een praktisch utopische toon geduldig uitlegt wat er mis is aan de hervormingen die nu ter tafel liggen en waarom mijn eigen voorstellen wel doen wat deze hervormingen nalaten.

Ik heb ervoor gekozen in plaats daarvan dit boek te schrijven, omdat het grote probleem van na de crisis niet een gebrek aan technische oplossingen is, maar de afwezigheid van politieke wil. Hervorming van ons financieel stelsel is namelijk niet in de eerste plaats een technisch probleem, maar veel meer een politiek probleem. Politieke wil vereist woede, ophef, catharsis – waarna met een beetje geluk mobilisatie volgt. Catharsis, dat is het doel van dit boek.

De schaduwelite voor en na de crisis

Niets geleerd, niets vergeten

De gevolgen van de financiële crisis van 2008 waren gigantisch: de banken zijn nog slechts een schim van wat ze waren en de hoop van Amsterdam om als financieel centrum ooit Londen naar de kroon te steken is een ijdele droom gebleken.

In de twee decennia tot aan de crisis werd in Nederland een financieel waterhoofd gecreëerd dat zijn gelijke niet kent. Met desastreuze gevolgen: toonaangevende banken die met geld van de belastingbetalers gered werden, dramatische toename van het aantal huishoudens met torenhoge hypotheekschulden en een alsmaar stijgende werkloosheid.

Toch probeert een hecht netwerk van ban-

kiers, accountants, advocaten, trustboeren, lobbyisten, toezichthouders en een enkele politicus de ge-oliede geldmachine zoveel mogelijk te beschermen tegen in wetgeving verpakte volkswoede.

Dit boek gaat over hen: de schaduwelite, die niets heeft geleerd en niets is vergeten. En over de middelen lobbyen, dreigen, chanten, verwarren, framen, verdraaien, verzwijgen die zij gebruikt om alles zoveel mogelijk bij het oude te laten.

Ewald Engelen is hoogleraar financiële geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Als columnist schrijft hij voor *De Groene Amsterdammer*, *Follow the Money* en *De Correspondent*.

‘Ewald Engelen begrijpt hoe het werkt met de banken, hij is onafhankelijk, niet bang om te zeggen wat hij denkt en hij schrijft het ook nog begrijpelijk op.’

Joris Luyendijk

‘Engelen legt goed onderbouwd en op ongenadige wijze de zweep over de kaste die de catastrofale financialisering van de Nederlandse samenleving mogelijk maakte en daar tot op de dag van vandaag mee doorgaat.’

Eric Smit, hoofdredacteur en mede-oprichter van *Follow the Money*

‘Ik heb een zwak voor Ewald (hij heeft mij ooit een stalinist genoemd, dat schept een band).’ **Arnon Grunberg**

